

Snaga, nasilje i revolucija u ranom djelu Ive Andrića (1918-1924)

Dukić, Davor

Source / Izvornik: **Književna smotra : Časopis za svjetsku književnost, 2020, 52, 15 - 27**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:108481>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2024-06-21**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Snaga, nasilje i revolucija u ranom djelu Ive Andrića (1918–1924)

Istraživanja na kojima se temelji ovaj ogled obavljena su u okviru sveučilišnog projekta *Nakon imperija: refleksije postimperijalnog stanja u srednjoeuropskim književnostima nakon 1918.* voditelja Marijana Bobinca. Svrha priloga nije toliko provjeriti odnos Andrićeve spisateljske prakse u razdoblju poslije Prvog svjetskog rata prema novijim konceptima o onovremenom diskursu (revolucionarno-)političkog nasilja, koliko napraviti predradnje za takve usporedbe. Premda je Andrić zasigurno tipičan primjer preopisanog pisaca, njegova je rana faza još uvijek nesrazmjerno slabije proučena, a uz nju vezan tematski kompleks koji se ovdje obrađuje posebno je zapostavljen.¹ Ovo je istraživanje, dakle, oblik analize slučaja koja više ostaje u okviru “andrićologije” nego što pridonosi postimperijalnim studijima – drugim riječima, prije se želi doprijeti do jednog (političkog) segmenta imaginarija ranog Andrića nego do niza varijanata tipičnih motiva u europskom kulturnom imaginariju poslije Velikog rata.

U vrlo apstraktnoj i za ovu svrhu priručnoj definiciji osobni imaginarij je koncept nadahnut herbarovskom psihologijom kojim se označava skup predodžbi i vrijednosti na temelju kojih se primaju, tj. interpretiraju i vrednuju nove informacije (usp. Orth, 2001; Allesch, 2001: 52–56; Dukić, 2006: 214–219, 223–226). Ključne jedinice tematskog svijeta na koje se usredotočilo ovo analitičko čitanje ranih Andrićevih tekstova, a koje su sadržane u naslovu priloga, međusobno su usko povezane. “Snaga” je, barem u zdravorazumskom svijetu ljudskog iskustva, preduvjet “nasilja”, a oba motiva odudaraju od dominantne tematike i atmosfere Andrićevih zbirki *Ex Ponto* (1918) i *Nemiri* (1920). Tim više za ovo istraživanje zanimljiva su rijetka mjesta njihove pojave u Andrićevoj lirskoj prozi iz poratnih godina. Kolektivno,

političko nasilje može biti revolucionarno ili državno, počinjeno protiv realnog središta moći ili u njegovo ime. Pojam “revolucije” uključuje “nasilje” kao očekivanu značenjsku sastavnicu, a za više ili manje opravdane iznimke – na pamet mi padaju samo dvije! – upravo se izborom vrijednosno obojenog (engleska “slavna”) ili začudnog atributa (čehoslovačka “baršunasta”/“nježna”) nastoji istaknuti njihova neobičnost.

“Nasilje” i “revolucija” pojmovi su koji se obično ne vezuju uz dominantnu predodžbu o Andriću, utemeljenu uglavnom na njegovoj proznoj povijesnoj fikciji. Ipak, kad je u pitanju rani Andrić, postoje za takvo tematološko fokusiranje kako biografski, tako i spisateljski razlozi. Prvo, Andrić je bio član omladinskog nacionalističko-revolucionarnog pokreta u osvit Prvog svjetskog rata. I premda se Andrićeva agilnost i revolucionarni žar mogu dovoditi u pitanje, austrijske su ga vlasti očigledno smatrale potencijalno opasnim te stoga uhitile već u ljeto 1914, a zatim zatvorile odnosno konfinirale sve do samog kraja rata.² Drugo, u njegovu se opusu nalazi nekoliko tekstova koji na poetski ili publicistički način tematiziraju nasilje i revoluciju: to su prozni lirski tekstovi iz ciklusa “Crveni listovi”, odnosno iz zbirke *Nemiri* te niz od šest publicističkih tekstova o talijanskom fašizmu, pseudonimima potpisanih i objavljenih od 1923. do 1926. godine. Koncept osobnog imaginarija, ali i priroda Andrićeva fikcionalnog opusa, daju za pravo da se istim istraživanjem obuhvate autorovi književni i neknjiževni tekstovi, što, barem kad je u pitanju andrićološki mainstream, nije osobito česta praksa. Tipološka i žanrovska ograničenja (nije u nekom žanru moguće sve reći na sve moguće načine) moraju se naravno uzimati u obzir, kao i kronologija odnosno vrijeme nastanka pojedinih tekstova. Osobni imaginarij u polazištu uzima se kao relativno koherentan sustav, ali interpretacijski-spoznajno potentna mjesta jesu upravo slučajevi njegove destabilizacije: promjene u vremenu (događaji), vrijednosne ambivalencije i kontradikcije.

¹ Dušan Marinković određuje rano djelo Ive Andrića kao prvu, lirikom prožetu fazu autorova stvaralaštva od 1911. do 1920/1921. godine (Marinković, 1984: 7). Isto razdoblje obuhvaća i Miroslav Karaulac u svojoj analizi piščeva ranog djela (Karaulac, 2003). Ovdje se gornja granica namjerno širi iz pragmatičnih razloga: s obzirom na istraživački interes za poratno revolucionarna ili reakcijama izazvano stanje destabiliziranosti europskih društava. Usto, gornju granicu markira i objavljivanje prve zbirke Andrićevih pripovijetki.

² Postavku o marginalnoj ulozi Andrića u jugoslavenskoj revolucionarnoj nacionalističkoj omladini potkrepljuje činjenice o izuzetno rijetkom spominjanju, gotovo prešućivanju, u monografijama Nike Bartulovića (1925) i Josipa Horvata (2006).

* * *

U zbirci prozних lirskih zapisa *Ex Ponto* pojmovi “snage”, “nasilja” i “revolucije” gotovo da u potpunosti izostaju, osobito potonja dva, pa se analitička zapažanja moraju zadovoljiti tragovima šireg značenjskog kontinuuma, uključujući i mjesta negacije fokusiranih pojmova. Pozornost najprije privlače dva susjedna zapisa u kojima se načas pluralni, a načas singularni subjekt/kazivač obraća pluralnom adresatu – budućim pokoljenjima. Nadolazeće vrijeme vidi se ispunjeno slobodom, blagostanjem i srećom, a život subjektova naraštaja prikazuje kao patnja i bol na kojima se gradi ta sretna budućnost i za koje se, ne dokraja uvjerljivo (“ja vidim kako je ružna i grešna moja želja da živim u slavi i ljepoti vaše slobode”), ne očekuje nikakva naknada (Andrić, 2014a: 16–17). Suvremeni čitatelj u tom glasu morao je prepoznati sudbinu i nade svoje ratne generacije. S tim zapisima tematski korespondira i sam kraj prvog dijela zbirke koji nosi oznaku “mariborski”, što je nedvosmislena poveznica s autorovim uzničkim danima u tom gradu 1914/1915. godine. Singularni subjekt ovdje se poistovjećuje sa svojim naraštajem uz izdizanje osobne boli:

Je li kad bilo naraštaja i u naraštaju pojedinca na kom bi počivale ovako teške baštine i neminovna prokletstva rase i krvi?

Strahovit je hod historije, preteški su tereti prošlosti i zahtjevi budućnosti na ovim uskim plećima. (Isto: 20)

U tom preplitanju singularnog i pluralnog subjekta ostaje naposljetku neodlučivo karakteriziraju li “uska pleća” nesretnog pojedinca ili čitavu njegovu generaciju.

U trećem zapisu drugog dijela prvi put pojavljuju se crte prkosa u subjektu koji se obraća Gospodu s drskošću koja se ne miri s patnjom:

Kad nevolja poraste i stradanja zaredaju, kad bol zaboli odveć, onda se u meni duša okrene, ispuni me prkos i drska zlobna ravnodušnost i crni ponos onih koji odviše pate.

Ne udaraj nas odveć, Gospode, i ne daj nam tereta iznad naše snage, da nam se ne pomračí sjaj Tvoj i da se zlo ne zacari nad nama. (Isto: 22)

Tek u jednom zapisu trećeg dijela javit će se opet prkosan subjekt, a meta njegova prkosa, pluralni adresat, nosi atribute oholosti, samozadovoljstva, samouvjerenosti, taštine, lažne bogobožnosti. Kako će ovaj fragment svojim tonom i konotacijama potencijalno revolucionarnog/socijalnog gnjeva korespondirati s nekim tekstovima “Crvenih listova” odnosno *Nemira*, zaslužuje ovdje citiranje u cijelosti:

Vi koji mislite da ste uzeli u zakup istinu ne dolazite mi na oči, jer vas ne mogu vidjeti.

Zašto vaš korak tako oholo ječi po pločama? Ujutro ste zadovoljni sami sa sobom, a uveče brojite novac, i kamo god pođete, stiže vaša naduvenost prije vas.

Po nedokučivim odlukama promisli dano vam je da vladate, a vi mislite da držite promisao u rukama.

Na sve što nije već sadržano u vama vi odgovarate otrovnom pljuvačkom; ko vas se takne, dugo vas se sjeća!

I mada svaki dan saginjete glavu pred Bogom, srce vaše stoji uspravno i sve vaše misli glade vašu taštinu niz dlaku.

O, vidio sam ja vašu pravdu i vašu istinu, – i ne dolazite mi na oči, jer vas ne mogu vidjeti! (isto: 42–43)

Za ovo istraživanje nije nezanimljiv ni zapis s motivom “borbe” oko kojeg subjekt definira razliku vlastita osobnog, samotnjačkog identiteta prema identitetu svoje, pobjedničke skupine:

I ovi što su mi najbliži, što sa mnom vojuju, i oni su vjernici glasne radosti.

Oni su vojnici, ja sam leventa; u mom grobu je crn veo; oni se bore za pobjedu, a moja borba nema kraja.

Kad oni siđu kao pobjednici u ravnicu, zapjevaće široku mirnu pjesmu iza boja, a ja ću pobiti svoj barjak u samoći i pritezati kolan za nova putovanja. (Isto: 72)

Naposljetku, pri kraju trećeg dijela zbirke *Ex Ponto* nalazi se poduži zapis sa subjektivim anti-gospodskim, socijalno angažiranim iskazom kojim se demonstrira solidarnost sa siromašnim ljudima, što svoje nade polažu u vlastiti rad. Mlada švelja, tešk i student kemije protuprimjeri su gospode “kojima je dobro i u kojima duša šuti” (isto: 73–74). Ta će socijalna empatija, kako će se uskoro pokazati, obilježiti Andrićevu lirsku prozu u prvim dvjema poratnim godinama.

* * *

Između dviju zbirki lirske proze Andrić je u časopisima kao četiri pojedinačna teksta objavio vrstovno isti, ali po tonu i sadržaju poseban i za ovo istraživanje izuzetno važan ciklus “Crveni listovi”, koji će djelomice postati i sastavni dio zbirke *Nemiri*. Da su kojim slučajem ti tekstovi objavljeni u cijelosti i bez izmjena kao dio *Nemira*, njihovo ranije objavljivanje bilo bi tek podatak za književnopovijesnu pedanteriju, ovako im se valja posvetiti zasebno, poštujući kronologiju objavljivanja. Prvi u nizu, pod naslovom “Iz knjige ‘Crveni listovi’” objavljen je u listopadu 1918. u časopisu *Hrvatska njiva* (god. II, br. 41, str. 704). Otvara ga prepoznatljiva slika gradske svakodnevice s kraja Rata:

Svaki dan sretam vezane ljude uz pratnju bajoneta, vezane ljude, siromahe, prate oružani ljudi, siromasi. (Šta znate vi, bogati i silni, kako je to, kad se sa tvrdih dasaka diže u rano jutro i blijed, gladan i neispavan prolazi između³ svijeta i ide pred sud, gdje se po

³ U izvorniku se glas *d* dosljedno bilježi digramom *dj*.

silničkoj pravdi sudi, u ruke se upija lanac, a čovjeku je studeno i stidno i osjeća se ostavljen od Boga i ljudi! (Andrić 1918)

Parenteza u zgradama upućuje na uzničko iskustvo subjekta *Ex Ponta*, a apostrofa “bogati i silni” aludira na kreatora “silničke pravde”, “velikog zla i sramote” koje čovjeku oduzimaju “slobodu, pravdu i dostojanstvo”. U suosjećanju sa siromašnom vezanom braćom izrasta slika socijalne nepravde, bez ikakve konkretizacije prijestupa onih koji pate. Subjekt, opet kao u *Ex Pontu*, u sadašnjoj patnji želi vidjeti zalag sretnije budućnosti:

Ja bih htio da moje oči imaju tu moć, da u sebi zadrže sve slike ulica i trgova sa gomilama opterećenih, iznemoglih i vezanih ljudi i da te slike ostavim kao nevjerovatnu baštinu budućim naraštajima, da gledaju okrutnost i robovanje našeg vremena i da slobodu vole i čovjeka poštuju. (Isto)

Na samom kraju teksta izostaju “bogati i silni”, a prizivaju se empatične suze koje brišu granice između državnog represivnog aparata i njegove trenutačne žrtve te ih vode u zajedništvo u ljubavi, radu i molitvi:

Ali ja nisam sam. Ja vjerujem, da se tisuće duša zaplače na pogled te vezane braće; i bezbrojni prolaznici i nesrećnici, koji moraju da prate svoje drugove i sami suci, ja vjerujem da proliju dvije suze nemoćna gnjeva kao i ja. I u svojoj nemoći i beznadnosti ja vjerujem još jedino u bratstvo suza, u to gorko more, koje se puni i širi i koje će napokon spojiti rastavljene suhe obale i – prelitati se, ogromno i svesilno. A okupana morem nijemih, dugo kupljenih suza, postidit će se tada sva zemlja i – dići i osloboditi. Izići će na sunce potlačeni i siromasi i razvezat će se bezbrojne ruke vezanima, da grle, da rade i da se na molitvu sklapaju.

Tada će lakše biti i mojoj duši, jer će znati, da nije u sirotovanju i poniženju zalud plakala.

Drugi u nizu lirskih prozних zapisa pod naslovom “Crveni listovi” bit će objavljen za manje od dva mjeseca, već 1. siječnja 1919, i to u *Književnom jugu* (god. 2, knj. 3, sv. 1, str. 24–25).⁴ Socijalno-revolucionarni ton u ovom antibogataškom tekstu efektnim refrenom “Dobro ste podijelili svijet” podignut je na višu razinu u odnosu na prethodni. Otvara ga subjektivno iskustvo bogataškog svijeta:

Ma koliko da sam svijetom hodio i gdje god sam došao, udario je moj štap o kamenu cestu i pogled moj o bogatašku kuću i misao moja o tvrdo srce.

Na pogled vašeg oholog, okrutnog bogatstva ispunjala mi je dušu isprva gorčina i strah, a kasnije bijes i mržnja, jer ja sam osjetio koliko je sramota biti čovjek i

video da je lice zemlje ruglo u svemiru. (Andrić, 1919: 24)

Subjekt, kao kakav grešnik-pokajnik, napušta “braću po liku a krvnike po svemu drugom” i odlazi u samotni mir šume u kojem nalazi cjelovitu spoznaju: “svoju ljubav, svoje ogorčenje, svoj prezir i – svoju nadu”. U središnjem dijelu teksta ekstenzivno se, sad s pozicije kolektivnog subjekta, razvija nepomirljiva opreka bogatih i siromašnih: prvima pripadaju svjetlo, prirodne ljepote, sva duhovna postignuća čovjeka; drugima tama, umor od rada, “neukost, sirotinja i jad”. U završnom dijelu prognozira se socijalni prevrat; ključne riječi “gnjev” i “bujica” mogle bi, makar i posve blago, sugerirati neizbježnost nasilne klasne borbe, no u kontekstu korespondirajućih motiva u drugim Andrićevim tekstovima,⁵ uvjerljivija je teza o samourušavanju neodrživog sustava:

Dobro ste podijelili svijet! – Ali vaša podjela je samo grozna, ali ne i vječna. Sazreće gnjev naš i biće vrela ljeto i trpko voće; djeca vaša će se stiditi svog imena i odricati bogatstva jer će im ono biti na teret i propast.

Već se primiće dan kad ćemo posve oboriti pregrade između⁶ ljudi i s prezirom odbaciti sve “ideje” i “princepe” što su ih bogati i njihove sluge bacili među nas siromahe, kao što se iz saona, koje progone vukovi, baca slamom ispunjena lutka. Već se primiće dan kada se svijet neće dijeliti na vjere i uvjerenja, nego kad će sva zemlja biti podijeljena u dva tabora: u siromahe i u bogate, a to će biti i posljednja ura velike sramote koja se zove bogatstvo, jer nas siromaha ima toliko da bismo, kad bi svaki od nas digao desnu ruku, zasjenili ne samo sjaj vašeg bogatstva nego i samo sunce. A dotle, siromasi trpite i snosite, jer što je veće poniženje naše, to je izbavljenje bliže, brže će se prepuniti mjera i nabužaće bol naš kao bujica kojoj niko neće moći odoljeti. (Andrić, 1919: 25)

Posljednja dva teksta ciklusa “Crveni listovi” objavljeni su u svibnju 1919. u časopisu *Jugoslavenska njiva*, kako je u svom trećem godištu preimenovala *Hrvatska njiva* (br. 20, str. 324). Oba teksta bit će uskoro pretiskana i u zbirci *Nemiri*. Prvi od njih, pod naslovom “Iznad pobjeda”, svojevrsni je protu-primjer za tematski fokus ove rasprave jer riječ je o negaciji svake pobjede svakog kolektiva s aspekta “čovjeka-samca” – subjekt zauzima samo naizgled individualističku poziciju, a zapravo poziciju “malog čovjeka”, osuđenog na pacifizam jer ratni je teret, ne i plijen, uvijek na njegovim leđima. Tekst je, dakle, ako se ima na umu mjesto i vrijeme objavljivanja, sadržavao i nesumnjivo subverzivan potencijal te bio i pomalo neočekivan od autora simpatizera i aktera pokreta jugoslavenske nacionalističke omladine. S ostatkom ciklusa povezuje ga socijalni aspekt, ovdje

⁴ Zanimljivo je da je isti tekst objavljen u periodici još dva puta: već isti mjesec u *Radničkim novinama* (god. 2, br. 5, 30. siječnja 1919, str. 2) te nešto manje od dvije godine kasnije pod novim naslovom “Misao našega programa” u tjedniku *Pravo Naroda* (I/1920, 1, str. 1).

⁵ Usp. dalje u tekstu “Priču iz Japana” u *Nemirima*, ali i neke aspekte autorove kritike talijanskog fašizma.

⁶ I ovdje, kao i u prethodnom tekstu, glas *d* bilježi se digramom *dj*.

nešto blaže izražen ali ipak prisutan na ključnim mjestima, u otvaranju i zatvaranju teksta:

Iz godine u godinu slušam kliktanje o pobjedi, a sve je manje hljeba na svijetu i snage u ljudima, dok zemljom prolazi laž o pobjedi.

(...)

Sve je to samo kratak ružan san, taj govor o pobjedama. Nema poraza ni pobjeda nego uvijek i svuda, kod poraženih jednako kao i kod pobjednika, napaćen i ponižen čovjek. (Andrić 2014b: 93, 94)

Posljednji u nizu jest tekst pod naslovom “Djeca”, reminiscencija na travanj 1917. u Zenici, kad su u vrijeme velike gladi djeca iz okolnih sela nahrupila u grad. Poslije dugačkog opisa njihove patnje i umiranja subjekt, iz kasnije perspektive, izriče za ciklus “Crveni listovi” karakterističnu socijalnu opasku:

Otpaci jednog velikog evropskog restorana mogli su spasiti tu djecu, ali hrana je bila te godine nejednako razdijeljena po svijetu, i pomoći nije bilo[.] (Andrić 2014b: 97)

* * *

“Crveni listovi”, omalen niz tekstova nastalih u vrijeme neposredno prije objavljivanja *Nemira* i početka diplomatske karijere Ive Andrića, vrhunac su njegova socijalnog angažmana kao pisca-umjetnika. U svojoj drugoj zbirci on će doduše, kako je netom napomenuto, ponovo otisnuti dva od četiri već objavljena “crvena lista”, i to dva kasnija i po eksplicitnom socijalno-kritičkom naboju nešto blaža teksta. U *Nemirima* oni će se naći jedan pokraj drugog, u odjeljku naslova “Nemir dana”, u kojem su od ukupno pet tekstova čak četiri zanimljiva za ovo istraživanje.

Predzadnji u tom nizu jest tekst naslova “Pogrebna pjesma”, posvećen neimenovanom provalniku koji je ubijen u krađi na tuđem tavanu, o čemu su kao o pravednom činu izvijestile jutarnje novine. Subjekt lirске proze za “bezimenog zlikovca” gaji “samilost”, a čitav događaj u svom “ogorčenju” spušta u dubine socijalnog jaza:

Bez mape, bez oružja i špijuna, uzdajući se u svoje oči i svoje ruke on je provalio u tuđu kuću – drugi provaljuju u države! – da uzme što mu za život treba – drugi za raskoš krađu.

Jedni se bore za veliki posjed, drugi za milijune, a treći za priznanja od lažna zlata, on se je borio za svoj gô život, grešan i bolan kao i drugi, tek on je imao manje sreće i podlegao je u neravnoj borbi; na tuđem mračnom tavanu ubio ga je onaj koji je jači bio i branio svoje.

Vi pišete: pravo je.

Jest. Ali kad bi ta ista pravda svakome od vas koji je jednom dirnuo u tuđe dosudila tane, ja se bojim da carski arsenal ne bi imao dovoljno metaka za svu rpu poštenih hajduka. (Andrić, 2014b: 98–99)

Posljednji tekst ovog dijela zbirke, ujedno i vjerojatno najpoznatiji u njoj, jest odulja “Priča iz Japana” (Andrić, 2014b: 100–102). Za ovu je raspravu najprije važno primijetiti da pad zle carice Au-Ung (prozirna alegorijska poveznica na Austro-Ugarsku, usp. Nemeć, 2016: 121) nije uzrokovan revolucionarnim djelovanjem Tristo pedesetorice urotnika, već ju je u naglu i neočekivanu smrt odveo “otrov sveopće mržnje”, što korespondira s idejama prevrata u prvim dvama “Crvenim listovima”. Urotnici stoga lako preuzimaju vlast, ali im se pri tome ne pridružuje njihov duhovni vođa, pjesnik Mori Ipo, koji je uvijek spreman za borbu za nedostignute ideale, ali ne i za prakticiranje (osvojene) vlasti, što pak povezuje ovaj tekst s jednim ovdje već ukratko prikazanim zapisom iz zbirke *Ex Ponto* i njegovim samotnjačkim subjektom, “leventom”⁷ (usp. Andrić, 2014a: 72).

* * *

U korpus Andrićeve tiskane i rukopisne lirike nastale prije 1924. godine ali nesadržane u zbirkama lirске proze *Ex Ponto* i *Nemiri* ulaze i dva starija zapisa ciklusa “Crveni listovi”. Osim njih za ovo su istraživanje relevantna samo još tri nešto duža teksta, također iz žanra lirске proze. U “Pjesmi vretena” (Andrić, 2014c:167–168) dominantan je značenjski motiv *etnički esencijalizam*, postavka o urođenom karakteru naroda koji uvjetuje i njegovu kulturu – jedna je od ponavljajućih ideja Andrićeva cjelokupna opusa.⁸ Vreteno u rukama majke, koja je u obiteljskoj kući ostala sama nakon što joj je sin ubijen u albanskim planinama a kći bila primorana služiti tuđinu, simbolizira neuništivo narodno biće. Za ovaj istraživački fokus osobito je važna konotacija “snaga slabih”, vezana uz vreteno kao metonimiju narodne tradicije, i to ženske, nejunačke, u kontekstu muškog, junačkog, ratnog vremena:

Pali su gradovi, iznemogla carstva, a naša nit se nije prekinula; jača bi tanka pređa samohranih ruku od oholog čelika. (...) Tanka pređa koja se ne kida, krvavo pleme što ne izumire! Pobili su nam sve muško, da nam se zatre ime i trag, ali je utekla trudna žena i u zbjegu je rodila muško čedo – pst, pst! – ne kida se naša pređa, ni naše krvi crvena nit. (Isto: 168)

U druga dva prozna lirska teksta izostaje optimistična nacionalna patetika, na pozornici je muš ko nasilje i muška snaga, ali u nedvosmisleno negativnom vrijednosnom registru. Tekst znakovita naslova “Su-

⁷ *Leventa* – riječ koja se pojavljuje u južnoslavenskoj epskoj tradiciji i označava “junaka”, “deliju”; tur. *levend* – “prikladan i lijepo odjeven čovjek”; perz. *lewend* – “besposličar”, “gotovan”; usp. Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost 1981, str. 434.

⁸ Usp. Dukić, 2013; 2014; 2016.

dije (1914–1920)” (Andrić, 2014c: 185–186)⁹ alegorijska je kritika izvanrednog stanja potaknutog nasiljem (*zulumom*), koje se u spirali pravnog sankcioniranja (državnog nasilja) ubrzava i širi po čitavom narodu dok se naposljetku svi ne poubijaju.

Tekst “Pobednik” (Andrić, 2014c: 200–203) iz dosad analiziranog korpusa lirske proze izdvaja se po razvijenosti narativne strukture pa se može nazvati crticom, kratkom pričom. Napisan je 1922, ali je objavljen tek 1961. godine, da bi zatim u sabranim djelima bio najprije uvršten u knjige pripovijetki, a potom pridružen lirskoj prozi *Ex Ponta* i *Nemira* te drugim tekstovima stihovane i prozne lirike. Riječ je o obradi starozavjetne priče o Davidovoj pobjedi nad Golijatom, ali iz vizure umornog “pobjednika”, onemoćalog junaka, dakle iz najautentičnije od svih vizura, koja istodobno potvrđuje i podriiva mit o snazi slabih i slabosti snažnih, jednu od Andrićevih ponavljajućih tema, paradigmatično uspostavljenu već u njegovoj dvije godine starijoj, ujedno prvoj i jednoj od najslavnijih autorovih pripovijedaka, *Putu Alije Đerzeleza* (1920).

* * *

U skladu s kronološkim načelom ovaj ogled o “snazi”, “nasilju” i “revoluciji” u ranog Andrića završit ću rezultatima analize niza autorovih publicističkih članaka o talijanskom fašizmu. Njemu su kao svojevrsna književnokritička uvertira prethodili članci o dvije knjige suvremene talijanske proze, dvojice najpoznatijih književnika simpatizera pa i ideologa ranog fašizma – F. T. Marinettija i G. D’Annunzia. Knjige su privukle Andrićevu pažnju iz dvaju povezanih razloga: obojica autora pripadaju intervencionističkoj (proratnoj) struji talijanskog političkog života, a njihove su knjige upravo umjetničko svjedočanstvo o Ratu. Objema knjigama stoga Andrić postavlja isto pitanje: kako su gorljivi zagovornici aktivnog vojnog angažmana Italije i vodeće književne ličnosti svoje sredine umjetnički prikazale “kaos” i “smisao” Velikog rata? Odgovori su kritički nepovoljni, sa sukladnim argumentima, odnosno interpretativnim uvidima. U kritici Marinettijeva romana *L’alcova d’acciaio. Romanzo vissuto* (1921)¹⁰ Andrić ne propušta definirati njegova autora:

Propovednik rata kao “higijene sveta”, neprijatelj Austrije od uvek i istaknut intervencionista, F. F. Marinetti je dočekao rat kao stvar svoga programa i od početka učestvovao u njemu, kao potporučnik bom-

bardiera, u oklopljenom automobilu. (To je i dalo ovaj bizaran naslov romanu). (Andrić 1921)

Dalje se ukratko prikazuje sadržaj i stil romana, i to za Andrića neobičnim nizanjem kratkih rečenica čime kao da želi ironizirati marinettijevski futuristički stil. Andrić ne zamjera romanu očekivanu futurističku i “ultrapatriotsku” tendenciju “jer nisu tendence ono što čini knjige vrednim ili slabim”, štoviše, on nalazi i pohvala za Marinettijev stil, ali ocjena je misaone vrijednosti djela poražavajuća:

Ovim romanom je Marinetti sam sebi odredio mesto i poziv i pokazao da je vešt romansijer i pisac od talenta koji se uzalud gura među borce duha i reformatore koji su zvani da mese društvo i bogate čovečanstvo novim oblicima i mogućnostima. To je vidno u celom romanu. Kad se radi o scenama u pozadini, ponajviše erotskim, on je odličan stilist, moderan i zanimljiv pisac koji dobro zapaža i beleži. Ali kad se radi o ratu i frontu, o pokretima i sukobima masa, o plamenim pitanjima, o razbešnjelom evropskom haosu i celom smislu (ili nesmislu) historije poslednjih godina, onda se g. Marinetti pokazuje neverovatno sitan i neuk, tašt kao literat, plitak kao žena¹¹ i naduven kao parveni. Iz zahukanog stila futurističkog on pada u vulgarnost novinskih izveštaja, on se busa u grudi, frkče, kolači oči, benavi; ali sve uzalud. U svoj toj huci bezbrojnih hiljada i hiljada reči nigdje se ne vidi duh milionskih masa ni smisao njihova gibanja ni jasan lik velike i lepe zemlje koja ih je dala. (Isto)

Sve bitno ponoviti će se i za nešto više od godine dana u Andrićevoj kritici D’Annunzijeve knjige *Notturmo*, zbirke autobiografskih zapisa o ratu, nastalih u vrijeme autorova boravka u bolnici 1916, a objavljenih 1921. godine.¹² I ovdje Andrić na sličan način kao i u prethodnom članku definira autora:

Idol današnje (ne samo književne) Italije, glavni pobornik italijanske intervencije u svetskom ratu, pesnik i opevan borac mnogih borba na moru, zemlji i vazduhu, “komandant” zlosrećne Rijeke, duševni vođ današnje “Nove Italije”. (Andrić, 1981a: 177)

Ponavljja se i pohvala autorovu poetskom umijeću i stilu koji “nikad nije bio življi, koncizniji ni muzikalniji” (isto: 178). No, za konačnu ocjenu važnije je nešto drugo:

Ali mi ne smećemo s uma misao s kojom smo uzeli u ruke ovu knjigu: da vidimo šta o ratu i onim što je s njim u vezi misli i kazuje Gabriele d’Annuncio, čovek “koji je hteo rat” i koji je zvan (i obavezan) da ne samo njegovim senzacijama daje izraz i lepotu, nego i njegove

⁹ Tekst je izvorno objavljen u *Jugoslavenskoj knjivi*, god. IV, br. 25 (kolovoz 1920), str. 564.

¹⁰ An. “Najnoviji roman F. F. Marinettia. F. F. Marinetti. Alkoven od čelika. Proživljen roman. (Vagliardi. Milano 1921.)”, *Jugoslavenska knjiva*, god. V, br. 35 (3. rujna 1921), str. 559. U tekstu se dosljedno pogrešno piše inicijal drugog imena autora: F. umjesto T.[ommaso].

¹¹ Pretpostavljam da je ovaj antifeministički iskaz uzrok izostavljanju priloga o Marinettijevu romanu iz Andrićevih sabranih djela, inače vrijednog izvora za shvaćanje piščeva odnosa prema književnosti o ratu i kulturnom kontekstu fašizma.

¹² “Jedna ratna knjiga Gabrijele Danuncija” (Andrić, 1981: 177–181), izvorno objavljeno pod autorovim imenom u časopisu *Misao*, knj. 10, sv. 6 (16. studenog 1922), str. 1703–1706.

vim žrtvama opravdanje i svrhu, i njegovim posledicama put i rešenje.

Tu je naše razočaranje potpuno. Zvonka rečitost samo vređa. Kroz maglu i vatromet znane retorike nigde se ne naziru konture budućnosti ni misli sadašnjice. Neprijatelj je nevidljiv, naponi zemlje svedeni na ego-centričnu teatralnost, borba izgleda kao svrha samoj sebi i udešeni [sic!] za oko i duh natčovečnog esteta koji nema ni toliko ukusa da umakne pred stvarnim i živim mukama. (Isto: 180)

Citat svakako ima vrijednost metapoetičkog iskaza, važnog za razumijevanje Andrićeva razumijevanja umjetnosti riječi kao odgovornog i ozbiljnog društvenog čina, pa onda i za tumačenje smisla autorove fikcionalne proze. Ovdje je, međutim, važnije primijetiti, i to radi interpretacije tekstova koji slijede, kako Andrić ne odbacuje apriorno talijanski intervencionizam (sudjelovanje u ratu) kao takav: on je legitiman politički izbor, ali treba ga valjano obrazložiti, pridati mu povijesni smisao.

* * *

Obično se govori o nizu od pet Andrićevih tekstova o fašizmu objavljenih između travnja 1923. i srpnja 1925. u *Jugoslavenskoj knjizi*. Riječ je o naručenim tekstovima, pisanima za novac, uglavnom u vrijeme dok je Andrić bio tek honorarni zaposlenik konzulata Kraljevine SHS u Grazu.¹³ Usto, ti su tekstovi, za razliku od kritika Marinettijevih i D'Annunzijevih ratnih knjiga, potpisani pseudonimom (Res.), što se može tumačiti ili kao izraz građanskog straha, ili opreza s obzirom na profesionalnu lojalnost poslodavcu, Ministarstvu vanjskih poslova, ili pak težnje da se odvoji u užem smislu književna od neknjiževne autorove spisateljske prakse. Za ovo je istraživanje zanimljiva tek posljednja pretpostavka o svojevrsnom umnožavanju autorskih iskaznih instanci koju će, međutim, potkopavati svaka značenjsko-idejna analogija dvaju kvantitativno i književnopovijesno dispartnih dijelova Andrićeva opusa, a na što će se moći uputiti tek u zaključku ovog ogleada. No, već ovdje valja istaknuti kako nije riječ samo o pet, nego o šest priloga, pri čemu je posljednji – čini se ne samo zato što je objavljen tek u drugoj polovici 1926. godine, u drugom časopisu (*Letopis Matice srpske*) i pod drugim pseudonimom (P. P.) – dugo ostao “neprepoznat” kao Andrićev tekst, pa time i izostavljen iz autorovih sabranih djela. (Više o tome bit će riječi malo dalje u tekstu.) Kako u hrvatskoj filologiji Andrićevi tekstovi o fašizmu nisu dosad bili ozbiljnije razmatrani posvetit ću im nešto više prostora, ponekad i mimo najužeg istraživačkog fokusa ovog ogleada.

Prvi u nizu je relativno opsežan članak “Fašistička revolucija”.¹⁴ Andrić priznaje da se njegov prikaz temelji na brošuri “Fašizam”, što ju je 1922. objavio jedan anonimni poslanik,¹⁵ a koji je prema tom talijanskom političkom fenomenu ambivalentan: kritičan prema načinu na koji je došao na vlast, prema glavnim akterima sadašnjice, pa i prema Mussoliniju, ali još uvijek i umjereno optimističan glede mogućeg boljitka ako se iskoriste preostale “mladačke i neustrašivo reformatorske” snage fašizma (Andrić 1981a: 204). Premda u tekstu ima navodnim znakovima označenih citata, nije naravno lako otkriti što je izvorno Andrićevo, a što je preuzeto iz brosure, no u članku nema polemiziranja s njezinim autorom. Fašizam se prikazuje kao kompleksna društveno-politička pojava, “nesumnjivo revolucionarne prirode”, koja proistječe iz socijalizma da bi se, poslije unutrašnjeg raskola, stopio s “intransigentnim nacionalizmom konzervativnih krugova” (Andrić, 1981a: 195–196). Fašizam se služi nasiljem i bezakonjem više nego “socijal-komunizam” (isto: 200). Za rekonstrukciju Andrićeva imaginarija ovaj će citat imati osobitu važnost:

Palanka, zavađena i sitničava kao svuda u svetu, našla je u novim borbama jednu poluzakonitu, novu formulu za svoje stare mržnje i zle instinkte. Zajamčena neodgovornost i nekažnjivost ma kakvog nasilja i kult toljage (opevanog “*manganella*”) i brauninga privlačio je jednako romantične mladiće kao i kriminalne tipove. (Isto: 201)

Dalje odmah slijedi opis fašista koji vjerojatno ima izvor u Andrićevu iskustvu, iz vremena rada u vatikanskom poslanstvu Kraljevine SHS u Rimu (1920/1921), a koji vizualno dopunjuje prethodni citat:

Ko je u novembru 1921, za fašističkog kongresa u Rimu, vidio njihove povorke kako, u crnim košuljama sa mrtvačkim glavama, razbarušene kose i paradna koraka, prolaze mirnim rimskim ulicama, taj je u njima mogao da čita poreklo i put fašizma. Izuzimajući po kojeg oduševljena i bradata profesora i gazdinske sinove, i studente s naočarima, sve su to bila brutalna, neinteligentna lica violentnih palanačkih tipova. Gologlavi, bleđi i modri od studeni, u nekom besnom zanosu, oni su nosili svoje zastavice i svoje karakteristične parole (“*Me ne frego!*” “*Disperata*”¹⁶) i mahali čvorastim toljagama i prostim komadima neizrađena gvožđa i olova, koji su očito bili posvećeni tradicijom mnogih tučnjava. To je bio sve gô tucibrat. To je bila mračna, surova provincija koja je došla u Rim, željna borbe i vlasti; to je bilo naličje komunizma koji nije

¹⁴ Objavljeno u *Jugoslavenska knjiva*, god. 7, knj. 1, br. 8 (travanj 1923), str. 344–347.

¹⁵ D. Capasso pretpostavlja da bi autor mogao biti Francesco Perri (Capasso, 2010: 35).

¹⁶ U izvorniku pogrešno napisano *Disperta*.

¹³ Tamo su zasigurno nastala prva tri Andrićeva teksta o fašizmu. Usp. Tošović 2010.

uspeo, “grjaduščii ham”, najezda fukare i skorojevića.¹⁷ (Isto: 201)

Već u sljedećem pasusu autor svjedoči o susretu s Mussolinijem:

U prvom četveroredu tih bučnih i beskrajinih povorki pokazali su mi jednog čoveka o kome se dotad malo govorilo. U tamnosmeđem, dugačkom kaputu, sa širokim žutim licem i žarkim velikim očima, stupao je oštro i padao u oči svima. U celoj pojavi bilo je nešto surovo i fratarsko¹⁸. To je bio Benito Musolini. (Isto)

Mussoliniju, koji će baš na tom kongresu dobiti atribut “Duce” (isto: 201), Andrić (ili i pisac brošure) pridaje brojne attribute među kojima prevladava “ispodprosječno obrazovanje i znanje”, ali “čvrsta volja” i “pristupačnost masama”, u svakom slučaju “antiintelektualizam” (isto: 202), što će i u sljedećim tekstovima biti jedan od dominantnih atributa fašizma. Vrednovanje Mussolinija i fašizma nedvosmisleno je negativno:

Razumljivo je da je teško reći išta pozitivno o ovom čoveku koga su veliki potresi izneli iz tame nižih slojeva a koga već počinje da obavlja legenda i dim histeričnog kulta. Tek jedno je jasno: da je on krvavom i mutnom pokretu koji se zove fašizam nametnuo svoju volju i svoje ime iako mu nije mogao dati neki širok i konkretan program. (Isto: 202)

Pri završetku članka postavlja se pitanje o budućnosti fašizma: Hoće li to biti samo još jedna desničarska vlada ili će fašistička revolucija dovesti do “velikih i blagodetnih promena” (isto: 204). Pisac brošure polaže još neke nade u mladenački reformatorski zanos (isto), dok je Andrić, možda i na temelju poznavanja događaja u vremenu između dovršetka brošure i pisanja vlastita članka, daleko pesimističniji:

Međutim, izgleda da saveti i predviđanja nemaju mnogo sreće kod fašizma i njegova diktatora; dolaze vremena koja sva proročanstva nateruju u laž i u kojima valja čekati govor događaja, jasan i neprevarljiv. (Isto: 205)

Sljedeći je članak, objavljen osam mjeseci nakon prvog, posvećen u cijelosti ličnosti “Vođe”.¹⁹ Portret Mussolinija donosi se na temelju triju njegovih bio-

¹⁷ Andrić upotrebom ruske sintagme (грядущий хам— u doslovnom značenju “budući/nadolazeći podlac”) aludira na naslov članka Dmitrija Merežkovskog iz 1906. godine, u kojem je autor njome najavio “na carstvo nadolazeće građanstvo”, što se držalo proročkim iskazom jer je prethodio revoluciji. Pjesnik i religijski filozof Merežkovskij smatrao je da se “živom duhu Rusije” suprotstavlja “duhovno ropstvo” koje se hrani građanskim (malograđanskim) prostaklukom i neotesanošću, a to su Andrićevi “fukara i skorojevići”. Za ovu rusističku opasku zahvalnost dugujem kolegici Jasmini Vojvodić.

¹⁸ Zanimljiva realizacija atributa s obzirom na uobičajeno shvaćanje teme “fratri” u Andrićevu opusu!

¹⁹ Res. “Benito Musolini”, *Jugoslavenska njiva*, god. 7, knj. 2, br. 12 (dec. 1923), str. 449–453.

grafija objavljenih 1922, no odnos Andrića prema tim, očigledno panegirički intoniranim, izvorima daleko je kritičniji nego u prvom članku. Već na početku autor apostrofira izvor “izobličavanja i uveličavanja” Mussolinijeve ličnosti: to su “zagrejani mozgovi dokone provincije, koja tako voli da drugima propisuje svojstva kojih sama nema” (isto: 206). Mussolini je za Andrića svakako “jaka ličnost” (isto: 206), “interesantan diktator” (isto: 207), član Socijalističke partije prije Rata, sklon ekstremnom nasilju, “mnogo radikalnim ali malo socijalističkim metodama” (isto: 208). Za Andrića je posebno intrigantan zaokret u Mussolinijevu odnosu prema Velikom ratu: u početku se, naime, zalagao za internacionalizam, da bi za nekoliko mjeseci skrenuo u radikalni intervencionizam. Dalje Andrić prikazuje Mussolinijevo postupno ali ravnomjerno skretanje udesno: napuštanje socijalizma i ideje socijalističke revolucije već tijekom Rata, ali uz zadržavanje socijalističkih nasilnih metoda (isto: 214), prihvaćanje nacionalizma, interesa kapitala i u konačnici, iz pragmatičnih razloga, toleriranje monarhije i papinstva (isto: 215). Poslije prikaza uspona fašista na vlast Andrić sažeto i nadahnuto pokazuje što kome nude Mussolini i fašizam:

Posedujućim klasama, obogaćenim ratom ali ozlovoljenim i iznurenim poratnim haosom, on stavlja u izgled osigurano i mirno uživanje njihova poseda; patriotima: red u zemlji i ugled prema vani; onima koji su se borili, naročito oficirima: respektovanje i priznanje ratnih zasluga; mladeži zaraženoj poratnom psihozom sporta i avanture: nekažnjiv razmah strasti, bučan ceremonijal, crne košulje, jeftinu slavu. A za sve one kojima nema šta da stavi u izgled ili koji njegovih darova neće, on ima također načina: on ih hladnokrvno prepušta “akciji” svojih squadra, tj. toljagi, ricinusu, ognju, progonstvu i pogrdama svake vrste. (Isto: 217)

Završna rečenica članka nudi vrijednosnu kopču na sljedeće tekstove:

Ovde se, taktom trijumfalnih marševa, završuju biografije koje su pred nama. Tu ćemo se zaustaviti i mi, jer sve što bi se dalje reklo bilo bi kritika Mussolinijeva dela, a to nije zadatak ovog prikaza; možda jednog od narednih. (Isto: 218)

Opet s vremenskim razmakom od oko osam mjeseci Andrić objavljuje sljedeći tekst o fašizmu, ovaj put potaknut velikim događajem: okrutnim ubojstvom socijalističkog poslanika Giacoma Matteottija koje su 10. lipnja 1924. godine počinili šestorica fašista.²⁰ Fašistički pokret i ovdje se povezuje s “provincijom” i “skorojevićima” kao nositeljima “nasilja”, “kljiteljizma” i “nepotizma”, a negativne konotacije sintagmi kojima se označavaju fašisti poput “odvratan kankan skorojevića i probisveta” (isto: 221), “klika

²⁰ Res. “Slučaj Mateoti”, *Jugoslavenska njiva*, god. 8, knj. 2, br. 4 (16. avg. 1924), str. 121–123.

arivista” (isto: 222), “šaka desperadosa” (isto), ne ostavljaju nikakve dvojbe o Andrićevu odnosu prema fašizmu, i pored toga što se Mussoliniju priznaje talent da se snađe u teškoćama i predvidi tijek budućih događaja ili što među fašistima još uvijek vidi i one koji su “lično bili blagorodni i čestiti” (isto: 221). Zanimljiv stilski postupak sa značenjskim konotacijama povezivanja fašizma i (ruskog) komunizma jest pojava još jedne ruske fraze u rečenici kojom se opisuje djelovanje crnokošuljaša:

Međutim, prosta je i svagdanja stvar za onog ko živi u Italiji, da desetina mladih ljudi u crnim košuljama presretne narodnog poslanika koji joj “ne podobaet”, i da ga premlati. (Isto: 219)

U tim “mladim ljudima” Andrić vidi generaciju “koja je gledala kako se ubija, rasipa, troši, ali koja nije nikada videla kako se sporo i teško stvara i gradi, sa odricanjem, bez bučnog i brzog uspeha” (isto: 220). Ili ista misao još malo oštrije iskazana: “ta klika arivista nije imala ni mogla da ima ono osećanje mere, onu vlast nad sopstvenim apetitima i onaj trezven pogled na stvari, koji daje samo radom i iskustvom stečena kultura” (isto: 222). Fašizam na vlasti neodvojiv je od “državnog nasilja”: “Krvava fašistička toljaga je iz prostorija partijskih organizacija prenesena u državna nadležstva i odgovorna ministarstva” (isto), a sve to opet neodvojivo je od “duha provincije”:

Nego je ta šaka desperadosa gomilala nasilje na nasilje, dok nije u svom besu konačno počela da misli da su rimski trgovci isto što i uske ulice njihovih rodnih varošica u kojima se uzajamno premlaćuje bez suda i svedoka, da je sva Italija konačno samo jedan fašistički pašaluk, a Evropa potpuno bez savesti. (Isto)

Andrić obavještava čitatelja da je ujedinjavanje talijanske oporbe poslije ubojstva Matteottija potaknulo Mussolinija da lansira krilaticu “vivere pericolosamente” (“opasno živjeti”),²¹ koju odmah dovodi u vezu s književnim bardima fašizma o kojima je već pisao:

Tom frazom, koja pogađa, i to prilično rđavo negde između otrcanog D’Anuncija i zamorenog Marinetiya, on se konačno priklonio radikalnoj desnici svoje stranke i potpuno se identificirao s onim crnokošuljima iz provincije koji su nekoliko dana posle Mateottijeva ubistva marširali rimskim ulicama pevajući:

*Noi siamo fiorentini,
Portiamo il coltello in bocca;
Guai²² a chi ci tocca!*

(“Mi smo Firentinci, u zubima nož nosimo; teško onom ko nas dirne!”) (Isto: 224)

I premda se završetak teksta može tumačiti kao formula najave novog članka i publicistička floskula mladog diplomata, što optimistički ton posljednje rečenice čini neiskreno ironičnim, ne može se do kraja otkloniti ni autorova, inače u njegovu književnom i neknjiževnom djelu dominantna, ozbiljnost:

Kriza fašizma je otpočela. Pitanje je koliko će trajati i kako će svršiti. Mi imamo zadovoljstvo da beležimo njene simptome i da ih uvrštavamo u niz pojava koje, polako ali stalno, vode boljim društvenim oblicima i višem i pravednijem poretku. (isto)

Otrprike pola godine kasnije upravo će ta “kriza fašizma” biti tema novog Andrićeva članka.²³ Autor analizira stanje u Italiji od lipnja 1924. do siječnja 1925. te posebno naglašava kako spremnost fašista na nasilje udaljava od njih sve njihove simpatizere kojima nasilje nije simpatično (isto: 227). Ujedinjenje opozicije, ali i podjele unutar fašističkog pokreta navode Andrića na zaključak o njegovu skorom kraju, čime i završava svoj članak:

On [fašizam, op. D. D.] neverovatnom, samoubilačkom brzinom povećava broj svojih protivnika i ne prestaje da na nepromišljena dela gomila krupne oči. I sve više pokazuje da nit ume da se svlada ni da vlada. Postoji još samo pitanje: kako i kada će fašizam sići s vlasti, posle krvi i loma ili posle neke više ili manje burne političke i parlamentarne krize. Drugim rečima: da li će se g. Musolini poslužiti silom koja mu stoji na raspoloženju ili će napustiti *Palazzo Chigi*²⁴ gospodski i rezignirano, “ne zalupivši vratima za sobom”. (Isto: 229/230)

Već pet mjeseci kasnije, u analizi stanja u Italiji sredinom 1925. godine Andrić će biti primoran priznati kako se njegova predviđanja iz prošlog članka nisu ostvarila, premda se oštri sukobi fašista i anti-fašista i dalje mogu očekivati.²⁵ Ipak, fašizam se konsolidirao zakonodavstvom, odnosno državnim nasiljem. Andrić ističe kako je Mussolini u govoru na fašističkom kongresu u Rimu u lipnju 1925. “slavio silu i nasilje kao stvari ‘duboko moralne’ kad se vrše u ime jedne ideje” te da se “naročito oborio na intelektualce”. Priznanjem da nikad nije čitao Benedetta Crocea, autora antifašističkog manifesta objavljenog 1. svibnja te godine, Mussolini je pobrao pljesak, kao i partijski sekretar Roberto Farinacci za podjednak antiintelektualistički iskaz: “Malo ideja, ali da su jasne!” (Isto: 233).

Članak završava rečenicama: “G. Musolini razvija sve svoje ogromne energije. Onaj ko vlada Italijom neće ove godine imati letnjeg odmora” (235). One

²¹ Riječ je o Mussolinijevoj inspiraciji Nietzscheom, točnije o preuzimanju koncepta njemačkog filozofa (“gefährlich leben”) iz djela *Die fröhliche Wissenschaft* (1882). Na rekonstrukciji poveznice zahvaljujem kolegici Tatjani Peruško.

²² U izvorniku pogrešno napisano *Quai*. Na primjedbi također zahvaljujem kolegici Tatjani Peruško.

²³ Res. “Kriza fašizma – kriza Italije”, *Jugoslavenska njiva*, god. 9, knj. 1, br. 3 (1. veljače 1925), str. 81–82.

²⁴ U izvorniku pogrešno *Chiggi*.

²⁵ Res. “Stanje u Italiji”, *Jugoslavenska njiva*, god. 9, knj. 2, br. 2 (16. srpnja 1925), str. 67–68.

kao da najavljuju skori nastavak, ali do njega će doći tek za otprilike godinu dana, u posljednjem Andrićevu tekstu o fašizmu kojemu će povod biti smrt liberalnog talijanskog političara Giovannija Amendole 7. ožujka 1926.²⁶ S obzirom na vremenski razmak između smrti tog protivnika fašizma – a koja je smrt, i to u egzilu u Francuskoj, opet bila posljedica fašističkog premlaćivanja – i vremena objavljivanja članka, jasno je da on nije imao samo prigodni karakter. Riječ je o svojevrsnoj Andrićevoj sintezi ove teme, o najvažnijem tekstu autorova publicističkog ciklusa o Italiji 1920-ih, u kojemu se ponavljaju odnosno potvrđuju neke otprije iznesene postavke o fašizmu. Odmah valja istaknuti kako je Andrićev pozitivan odnos prema Amendoli dijelom i politički motiviran jer je talijanski liberalni političar i jedan od prvih kritičara-teoretičara totalitarnih sistema bio doduše umjereni intervencionist, ali i zagovornik nacionalnih interesa južnih Slavena i kompromisne politike talijanskog širenja na istočnu obalu Jadrana te jedan od organizatora Rimskog pakta 1918. godine. Andrićev pozitivan odnos prema Amendolini konceptu “nove demokracije” može se zorno vidjeti u nekoliko rečenica koje su relevantne i za ovo istraživanje:

Iako i sam nacionalista i intervencionista, on je po celoj svojoj duhovnoj konstrukciji, vaspitanju, mišljenju i osećanju, bio predodređen da bude glavni i najozbiljniji protivnik fašizma i najprivlačnija meta za njegove udarce.

(...)

On je smelo tretirao sve probleme našega vremena: odnos rada i kapitala, klasnu borbu, problem lične slobode, pitanje svetskog mira i međunarodnih odnosa. (Andrić, 1926: 159)

Amendola je bio u sukobu s marksizmom: priznao je činjenicu klasne borbe ali odbijao diktaturu proletarijata, kao i svaku drugu diktaturu te se tako nužno sukobio i s fašizmom (isto). Andrić (ne Amendola!) ističe kako su marksizam i fašizam “dva, u sebi suprotna ali oba antidemokratska principa” (isto). Odulji citat koji slijedi objedinjuje, djelomice i ponavlja istim riječima, sve bitne Andrićeve postavke o fašizmu iznijete u prethodnim tekstovima (“nasilje”, “antiintelektualizam”, “provincijalizam”, “arivizam”, “brz uspjeh”):

Jedan pokret, elementaran, prost i sirov, dogmatičan²⁷ i ekskluzivan, bučan i silovit, to je bio fašizam od svog početka i to je sve više postojao u svom daljem razvijanju. Prolazna, ali duboka i opravdana reakcija posedujućih i prosvćenih klasa, ne toliko na marksističke teorije, koliko na bezumlje i greške onih koji su hteli da ih u posleratnoj Italiji primenjuju, našla je u tom pokretu svoga glavnog saveznika, vidan i opipljiv izraz

svog dugo gutanog ogorčenja.²⁸ Ona ga je podigla na noge i odhranila.

Međutim, taj pokret se, kao što to redovno biva kod reakcija, kad se jednom zahuktao, nije mogao zaustaviti na tom da bude izraz revolta i ogorčenja građanskih klasa i neka vrsta protuotrova protiv socijalizma. On je, istina, saterao u zemlju socijalizam svih nijansa, ali je u isto vreme, kao bujica, sa sobom povukao tradicionalne institucije, liberalnog državnog uređenja, i od spasioca postao gospodar. Jer aktivni militantni fašizam, onaj koji se odupro crvenoj opasnosti i na nasilje odgovarao nasiljem, rekrutovao se, u glavnom, iz ratnih i poratnih generacija, odraslih u kultu sile, ličnog podviga, bravure i rizika, generacija koje su gledale kako se ubija, rasipa i troši, ali koje nisu nikad videle ni osetile kako se sporo i teško stvara i gradi, sa odricanjem, bez bučnog i brzog uspeha. To je bila smesa i najezda fukare i skorojevića, ogorčenih idealista, podrmanih, ratnih egzistencija, violentnih, palanačkih tipova. I razumljivo je, da jedan takav pokret nije mogao da ima respekta ni razumevanja za demokratska shvatanja i institucije, njemu su one izgledale kao preostaci predratnih “bastardskih vremena”, slabi i nedovoljno efikasni u borbi sa socijalizmom, dakle štetni i izlišni.

Pred tim i takvim fašizmom moralo je sve što je bilo demokratsko da se povije i prilagodi, ili da se skloni. Većina se povila i prilagodila. Amendola se isprasio, i slomio. Sva njegova složena unutrašnjost i sva etika jednog pravog, misaonog i radenog života, obvezivali su, kao neko unutarnje plemstvo, da se suprotstavi i odupre najezdi koja je, nošena zanosom, opijena uspehom, ne preopterećena ni nekim znanjem ni skrupulama, lomila sve pred sobom. (Isto: 159–160)

Slijedi potom izravna usporedba Amendole i Mussolinija kao metonimijâ dvaju političkih principa u danom povijesnom trenutku:

Ali borba je bila nejednaka, bez sreće i bez izgleda na uspeh. Vremena i prilike, ekonomski odnosi i stanje duhova u zemlji i u svetu, sve je bilo protiv njega. Ovaj državnik-filozof morao je podleći u borbi sa državnikom-fašistom, koji je silu i nasilje javno proklamovao kao “stvari duboko moralne”, kad se vrše u ime jedne ideje; on je morao podleći u borbi sa fašizmom, čiji se vođ javno, na poslednjem kongresu, hvalio da nije pročitao ni jednu stranicu Benedeta Kroče, ili sa fašističkim gen. sekretarom, koji je na istom kongresu izjavio: “Oduvek smo zazirali od velike erudicije i t. zv. intelektualaca”. (Isto: 160–161)

U završnom dijelu Andrić, pokazat će se – točno, predviđa kako će Amendola kasnije dobiti svoje zaslužno mjesto i potpunu rehabilitaciju u talijanskoj političkoj povijesti (isto: 161).

Kako sam napomenuo ranije, ovaj članak nije ušao u Andrićeva sabrana djela iz 1981. godine, kad se prvi put u njima objavljuju autorovi prilozi o fašizmu. Doduše, objavljen je već sljedeće godine, i to

²⁶ P. P. “Dovani Amendola”, *Letopis Matice srpske*, god. 100, knj. 309, sv. 1-2 (srpanj – kolovoz 1926), str. 158–161.

²⁷ U izvorniku “dokmatičan”.

²⁸ Vjerojatno aluzija na socijalističko poratno nasilje.

u beogradskom tjedniku *Nin* (god. 33, br. 1657 [3. listopada 1982], str. 31–32) pod naslovom “Fašizam, strašni ‘spasilac’”, zajedno s člankom Miroslava Karaulca “Andrićev Amendola”. Taj je proučavatelj djela ranog Andrića i otkrio identitet autora članka o Amendoli, koji će kasnije objaviti zajedno s preostalim pet tekstova o fašizmu u knjizi: Ivo Andrić, *Radanje fašizma* (prir. M. Karaulac, Beograd 1995, 2009).²⁹ Iz prethodnog kratkog prikaza Andrićeva posljednjeg članka o fašizmu može se naslutiti da bi, sve da je i bio malo ranije “otkriven” – zbog nedvosmisleno negativne paralelne usporedbe fašizma i komunizma (marksizma, socijalizma), koja se u prethodnim tekstovima ipak samo blago sugerirala – teško ušao u Andrićeva sabrana djela već 1981. godine.

U tekstovima o talijanskom fašizmu Andrić je tom političkom pokretu pridao nekoliko ključnih, u njegovoj interpretaciji značenjski koherentnih, atributa koji se ponavljaju iz teksta u tekst: “nasilje”, “provincijalizam”, “arivizam”, “antiintelektualizam”.³⁰ Važno je primijetiti i ono čega nema, a moglo se očekivati na temelju prethodnih Andrićevih tekstova, ponajprije “Crvenih listova” – to je tema socijalnih razlika i empatije za siromašne. U spominjanju socijalističkog nasilja i prikazu ranog poratnog vremena u Italiji ta se tema samo implicitno naslućuje.

* * *

Poslije relativno ekstenzivne analitičke deskripcije gotovo svih za ovo tematološko istraživanje relevantnih mjesta u ranom Andrićevu djelu valja sintetizirati neke općenite zaključke. Istraživanje je obuhvatilo tri različita žanra: jedan književni (lirska proza) i dva neknjiževna (književna kritika i politička publicistika). Istraživački fokus na pojmove “snage”, “nasilja” i “revolucije” pokazao je da se oni u analiziranim

tekstovima uglavnom vezuju uz skupne entitete tematskog svijeta, što donekle relativizira žanrovske i tekstno-tipološke razlike: naravno da se, primjerice, bolećivo-individualistički uznički subjekt *Ex Ponta*, usmjeren dakle uglavnom na svoju osobnu, tj. povijesno dekontekstualiziranu patnju, nije mogao očekivati u člancima o Mussoliniju, ali takav subjekt ovdje nije ni bio predmet istraživanja. S druge strane, korpus lirske proze znatno je opsežniji, ali u svojoj cjelini on zapravo prethodi dvama neknjiževnim žanrovima koji se također javljaju sukcesivno. Tako žanrovski uvjetovane razlike idu ruku pod ruku s kronološkim promjenama u Andrićevu ranom opusu.

Tek u trećem dijelu zbirke *Ex Ponta*, a njezina kompozicija slijedi kronologiju nastanka zapisa, pojavljuju se za ovo istraživanje interesantni motivi prkosnog subjekta koji protestira protiv socijalne nepravde i iskazuje empatiju prema siromašnima koji pate. Taj će motiv do punog izražaja doći u “Crvenim listovima” te u nekim tekstovima zbirke *Nemiri* u kojima se mjestimice zaziva i socijalni prevrat, prije kao evolutivno urušavanje sustava nego kao rezultat kolektivne nasilne akcije. Kroz sva četiri segmenta Andrićeve lirske proze (dvije objavljene zbirke, ciklus “Crveni listovi” i ostali tiskani ili rukopisni tekstovi) javljat će se značenjski motivi “slabosti snažnih” (podrivanje mita/propagande o pobjedniku u Velikom ratu) odnosno “snage slabih” (priča o Davidu). Andrićeve kritike dviju knjiga o Prvom svjetskom ratu dvojice talijanskih nacionalista/intervencionista i sukreatora fašističke ideologije, F. T. Marinettija i G. D’Annunzija, za ovo su istraživanje relevantne tek kao uvod u daleko važniji korpus publicističkih tekstova o fašizmu. Andrićevo razočaranje izostankom umjetničke elaboracije smisla Velikog rata koja se nadomješta stilskim blještavilom i/ili tematizacijom površnog avanturizma svoju će političku analogiju zadobiti u “antiintelektualizmu” fašističkog pokreta. Pored tog atributa, Andrić će fašizmu u šest publicističkih članaka na tu temu pridodati i druge ključne attribute: “nasilnost”, “provincijalizam” i “arivizam”. U čestoj usporedbi fašizma sa socijalizmom/komunizmom Andrić će istaknuti njihovo zajedničko revolucionarno podrijetlo, od kojeg će se fašizam relativno brzo udaljiti zadržavajući tek “nasilje” kao ključni zajednički atribut. Naposljetku, u tekstovima o fašizmu u potpunosti će izostati motivi “socijalnog gnjeva”, karakteristični za “Crvene listove” i *Nemire*.

Postoji, dakle, uočljiva promjena u obradi značenjskih motiva “snage”, “nasilja” i “revolucije” u Andrićevu ranom djelu. Ona se, na žalost zagovornika ontološke emancipiranosti teksta, relativno lako može objasniti na pozadini piščeve biografije. Usamljeni, bolećivo-boležljivi i materijalno deprivirani Andrić iz ratnih i prvih poratnih godina spaja u svojim tekstovima motive nacionalnog jedinstva i socijalne pravde; Andrić, mladi diplomat koji se seli po SHS-ambasadama regionalnih metropola, osjetljiv je na revolucionarno i na državnu represiju, ali socijalni jaz,

²⁹ Karaulac je u knjigu uključio i Andrićev članak o suvremenim zbivanjima u Bugarskoj: Res. “Događaji u Bugarskoj”, *Jugoslavenska njiva*, god. 9, knj. 1, br. 10 (16. svibnja 1925), str. 366–367 (Andrić, 1981: 236–239). Riječ je o sažetom prikazu političkih procesa u toj zemlji poslije atentata na premijera A. Stambolijskog 1923, odnosno bombaškog napada na katedralu Sv. Nedjelje u Sofiji u travnju 1925. godine, što je dovelo do napetosti u jugoslavensko-bugarskim odnosima. Čini se da Andrić tendenciozno projugoslavenski prikazuje te događaje: prešućuje djelovanje VMRO i povezanost Stambolijskog s Jugoslavijom. Uglavnom, nema razloga za objavljivanje tog teksta u knjizi tako tendenciozna naslova (*Radanje fašizma*), a još manje za uključivanje Andrićeva antiradićevskog pamfleta “Nezvani neka šute” u njezino drugo, prošireno izdanje. Napominjem ipak da ovu opasku pišem na temelju uvida u *Bibliografiju Ive Andrića (1911–2011)* (Klevernić i dr. 2011) jer mi u Zagrebu navedena izdanja koja je priredio Karaulac nisu bila dostupna.

³⁰ D. Capasso na temelju analize prvih pet članaka, objavljenih i u Andrićevim sabranim djelima, dolazi do sličnog zaključka te navodi ova osnovna obilježja: “1) provincijalizam fašističkog pokreta, 2) svirepost, 3) mnogostrana Mussolinijeva ličnost, 4) apsolutni prezir fašizma prema intelektualcima” (Capasso, 2010: 37).

zasigurno jedno od vrela onovremenog nasilja, nije više u njegovu spisateljskom fokusu. Taj uvid upućuje na jedan od mogućih razloga kasnijeg Andrićeva zavora od vlastitih ranih radova, ali potvrđuje i tezu Michaela Martensa da je Andrićeva temeljna, konstantna i najvažnija ideja bilo nacionalno jedinstvo, tj. egzistencija zajedničke jugoslavenske države (Martens, 2019, 105–115).

Ovdje zapravo završava ogled o istraživanju značenjskih motiva “snage”, “nasilja” i “revolucije” u ranom Andrićevu djelu. Istraživanje o tom tematskom kompleksu u zrelog Andrića moglo bi biti podjednako zanimljivo. Ono nije obavljeno, ali neke se pretpostavke mogu već sad postaviti. “Snaga” je možda i preopćenit pojam za bogato prozno pripovjedačko Andrićevo djelo, osobito za njegove romane. Ipak, jedna scena iz romana *Prokleta avlija* (1954) – Camilov fizički otpor dvojici isljednika, reprezentanata državnog nasilja – zaslužila bi posebno mjesto u analizama niza konkretizacija značenjskog motiva “snaga slabih”. Za temu “revolucije” ključno je Andrićevo djelo, naravno, roman *Travnička hronika* (1945), osobito njegovo IV. poglavlje u kojem se pripovijeda o Davilovu iskustvu Francuske revolucije, što je od odlučujuće važnosti za cjelovitu analizu tog (glavnog) lika romana. Što se pak “Crvenih listova”, tj. Andrićeve socijalno angažirane proze tiče, poznato je da je upravo taj segment opusa ranog Andrića dobio svoju književnu transformaciju u VI. poglavlju romana *Gospođica* (1945). Jedan sporedni lik, bosanski pjesnik Petar Budimirović, čita svoju antibogatašku prozu – zapravo ulomke iz drugog po redu, “najžešćeg” Andrićeva “crvenog lista”, objavljenog u *Književnom jugu* 1919. – a sve to u kontekstu zabave u dobrostojećoj beogradskoj, zapravo skorojevićevskoj obitelji Hadži-Vasić, za koju pripovjedač, za razliku od autorskog glasa u člancima o fašizmu kad piše o provincijalnim arivistima, ne šteti lijepih riječi. No, na kraju ovog niza markantnijih konkretizacija motiva iz značenjskog kontinuuma “snaga – nasilje – revolucija” u Andrićevim romanima treba istaknuti i jedan primjer kontinuiteta u autorovoj spisateljskoj praksi preko ontoloških granica književni/neknjiževni tekstovi. I dok su motivi “državnog nasilja” toliko brojni, raznoliki i prisutni u svim romanima, motivi “nasilja odozdo” znatno su rjeđi, ali zato značenjski ujednačeni. To nasilje, naime, nikad nije upereno *protiv* nego *u ime* središta moći, a uvijek ga provode ljudi s društvenog dna, kao u dvama “zatvaranjima čaršije” u *Travničkoj hronici* u njezinu VIII. i XVI. poglavlju, kao *šuckor* poslije Atentata u Sarajevu u XXII. poglavlju romana *Na Drini ćuprija* (1945) i kao njegov pandan, sarajevski katolički i muslimanski demonstranti, poslije istog događaja u IV. poglavlju *Gospođice*. I premda prikazani događaji u povijesnom smislu prethode fašističkoj povorci u Rimu potkraj 1921. godine, što ju je gledao mladi SHS-diplomat i pisac, ta povorka i tuđi tekstovi o fašizmu na temelju kojih je Andrić pisao svoje članke o tom političkom

fenomenu, nesumnjivo su izvor inspiracije za kasnije analogne fiktionalne motive.

* * *

Znakovi pored puta objavljeni su u Andrićevim sabranim djelima prvi put godinu dana poslije piščeve smrti (1976), ali ta knjiga, za razliku od primjerice njegove disertacije ili, kako se smatra, napuštenog romana *Na sunčanoj strani*, ne ulazi u krug posthumno objavljenih djela *protiv* (pretpostavljene) piščeve volje. Andrić je brižljivo radio na pripremi *Znakova* za tisak, a gotovo potpuno brisanje tragova vremena u kojem su zapisi nastali daje im status svojevrsne autorove imaginativne konstante, i to onakve kakvom je želi vidjeti njegova *posljednja volja*. Priređivači *Znakova* u sabranim djelima uložili su očekivani trud da složne pojmovnik knjige, što značajno olakšava njezino tematološko istraživanje. Od triju naslovnih pojmova ovog ogleada u indeksu se pojavljuje samo “snaga”, a u širem semantičkom polju pojmova koji dijele neke značenjske sastavnice za istraživački interes ove studije još su zanimljivi poneki zapisi koji su indeksirani pod pojmovima “borba” i “mržnja/gnjev”. Vrlo malen korpus relevantnih tekstova povezanih uz tematski fokus ovog istraživanja najprije pokazuje da “snaga”, “nasilje” i “revolucija” jesu rubni motivi Andrićevih *Znakova*. S druge strane, u knjizi se ipak nalazi nekoliko zapisa koji se iz naknadne vizure, kad je istraživanje već obavljeno, doista čine jezgrovitim formulacijama ideja prisutnih u tekstovima piščeve rane faze. Ovdje ću, kao svojevrsni *post scriptum*, citirati pet najupečatljivijih primjera, četiri cjelovita i jednu relevantnu rečenicu iz jednog nešto dužeg zapisa. Na dva mjesta “snaga” se prikazuje kao potencijalno opasna i djelomice iracionalna pojava:

Imati veliku snagu, fizičku ili moralnu, a ne zloupotrijebiti je bar ponekad, teško je, gotovo nemoguće. (Andrić, 1981b: 61⁴)³¹

Velike snage, koje mi volimo da nazivamo “slepim”, djeluju u prostorima oko nas, sudaraju se, lome i gube. One žive i rade u nama, nose nas, vitlaju, uz učešće svesti ili bez nje. (Isto: 173³)

Zapis o dihotomiji aktivni/pasivni ljudi dobro korespondira s nekim idejama koje se ponavljaju u analiziranom korpusu (*Ex Ponto*, tekstovi o fašizmu):

Samo aktivni ljudi i njihova borbenost i bezobzirnost pokreću život napred, ali ga samo pasivni ljudi i njihova strpljivost i dobrota održavaju i čine mogućim i podnošljivim. (Isto: 16³)

³¹ Ekspozent iznad broja stranice označava nenumerirano mjesto zapisa na dotičnoj stranici knjige.

U komplementaran značenjski odnos – a vezano uz funkciju mržnje u ljudskim, političkim borbama – mogu se dovesti rečenica jednog većeg zapisa i jedan kompletan zapis:

Samo mržnja i gnev mogu da zбришу granice trulih carevina, pomere temelje trošnih ustanova i brzo i sigurno obore krivdu koja preti da se zacari i ovekoveči. (Isto: 33)

Istina je da u ljudskim sukobima i borbama bez gužve i mržnje nema uspeha ni pobeде nad neprijateljem, ali ko prema svome neprijatelju u toku borbe ne oseća i osnovno ljudsko poštovanje – slabi time svoj položaj i teško će moći pobediti. (Isto: 152²)

Čini se da taj mali korpus pišćevih misli o nizu pojmova na koje se fokusiralo ovo istraživanje ranog Andrićeva djela može poslužiti za, naravno pomalo simplificiranu, sintezu jednog aspekta autorova kasnog idejnog samopredstavljanja: vrijednosno ambivalentna snaga preduvjet je ponekad nužnog nasilja kad revolucijom duga srušiti stari, nepravedni svijet kako bi se ušlo u dugo razdoblje rada i mira, kojemu ne trebaju ni iracionalne snage ni bilo kakvo nasilje.

IZVORI

Andrić, Ivo 1918. “Iz knjige ‘Crveni listovi’”, u: *Hrvatska njiva*, god. II, br. 41, str. 704.

Andrić, Ivo 1919. “Crveni listovi”, u: *Književni jug*, god. 2, knj. 3, sv. 1, str. 24–25.

Andrić, Ivo 1921. An. “Najnoviji roman F. F. [sic!] Marinettia. F. F. [sic!] Marineti. Alkoven od čelika. Proživljen roman. (Vagliardi. Milano 1921.)”, u: *Jugoslavenska njiva*, god. V, br. 35 (3. rujna 1921), str. 559.

Andrić, Ivo 1926. P. P. “Đovani Amendola”, u: *Letopis Matice srpske*, god. 100, knj. 309, sv. 1-2 (srpanj – kolovoz 1926), str. 158–161 (ćir.).

Andrić, Ivo 1981a. *Historija i legende. Eseji I*. Sarajevo: Svjetlost [Sabrana djela].

Andrić, Ivo 1981b. *Znakovi pored puta*. Sarajevo: Svjetlost [Sabrana djela].

Andrić, Ivo 2014a. “Ex Ponto”, u: Ivo Andrić, *Ex Ponto. Nemiri. Lirika*. Zagreb: Školska knjiga, str. 5–76.

Andrić, Ivo 2014b. “Nemiri”, u: Ivo Andrić, *Ex Ponto. Nemiri. Lirika*. Zagreb: Školska knjiga, str. 77–133.

Andrić, Ivo 2014c. *Lirika*, u: Ivo Andrić, *Ex Ponto. Nemiri. Lirika*. Zagreb: Školska knjiga, str. 135–248.

LITERATURA

Allesch, Christian G. 2001. “Johann Friedrich Herbart als Wegbereiter der Kulturpsychologie”, u: *Herbarts Kultursystem: Perspektiven der Transdisziplinarität im 19. Jahrhundert*. Ur. Andreas Hoeschen i Lothar Schneider. Würzburg: Königshausen & Neumann, str. 51–67.

Bartulović, Niko 1925. *Od revolucionarne omladine do Orjune: istorijat jugoslovenskog omladinskog pokreta*. Split: Direktorijum Orjune.

Capasso, Danilo 2010. “Ivo Andrić i fašizam”, u: *Das Grazer Opus von Ivo Andrić (1923–1924) / Grački opus Ive Andrića (1923–1924)*. Ur. Branko Tošović. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz; Beogradska knjiga, str. 35–44.

Dukić, Davor 2006. “Rana *Völkerpsychologie* i proučavanje književnosti i kulture”, u: *Poetika pitanja*. Ur. Gordana Slabinac i dr. Zagreb: FFpress, str. 211–228.

Dukić, Davor 2013. “Logik der interkulturellen Handlung(en) in Ivo Andrićs Roman *Die Brücke über die Drina* (1945)”, u: *Andrićeva ćuprija = Andrićs Brücke*. Ur. Branko Tošović. Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität i dr., str. 241–254.

Dukić, Davor 2014. “Wesire und Konsuln – eine imagologische Analyse”, u: *Andrićeva Hronika = Andrićs Chronik*. Ur. Branko Tošović. Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität i dr., str. 165–179.

Dukić, Davor 2016. “Karakterološka autopredodžba: ‘naši ljudi’ u Andrićevim *Znakovima*”, u: *Andrićevi Znakovi. / Andrićs Zeichens*. Ur. Branko Tošović. Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität i dr., str. 185–201.

Horvat, Josip 2006. *Pobuna omladine 1911–1914*. Zagreb: SKD Prosvjeta, Gordogan.

Karaulac, Miroslav 2003. *Rani Andrić* [2. izd.]. Beograd: Prosveta.

Klevernić, Ljiljana i dr. (ur.) 2011. *Bibliografija Ive Andrića (1911–2011)*. Beograd – Novi Sad: Zadužbina Ive Andrića, Srpska akademija nauka i umetnosti; Biblioteka Matice srpske.

Marinković, Dušan 1984. *Rano djelo Ive Andrića*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

Martens, Michael 2019. *Im Brand der Welten. Ivo Andrić: ein europäisches Leben*. Wien: Paul Zsolnay Verlag.

Nemec, Krešimir 2016. *Gospodar priče: poetika Ive Andrića*. Zagreb: Školska knjiga.

Orth, Ernst Wolfgang 2001. “Kultur und Vorstellungsmassen. Ansätze zur Entwicklung eines neuen Kulturbegriffs im 19. Jahrhundert bei Johann Friedrich Herbart”, u: *Herbarts Kultursystem: Perspektiven der Transdisziplinarität im 19. Jahrhundert*. Ur. Andreas Hoeschen i Lothar Schneider. Würzburg: Königshausen & Neumann, str. 25–37.

Tošović, Branko 2010. “Andrićeva gračka publicistika (1923–1924)”, u: *Das Grazer Opus von Ivo Andrić (1923–1924) / Grački opus Ive Andrića (1923–1924)*. Ur. Branko Tošović. Graz – Beograd: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz; Beogradska knjiga, str. 253–291.

SUMMARY

POWER, VIOLENCE AND REVOLUTION IN THE EARLY WORKS OF IVO ANDRIĆ (1918–1924)

A close-reading of semantic sequence ‘power – violence – revolution’ in the early works of Ivo Andrić includes two books of lyrical prose, *Ex Ponto* (1918) and *Unrest* (*Nemiri*, 1920), some other contemporary pieces of the same genre, two reviews of two books on World War One (F. T. Marinetti, G. D’Annunzio, 1921–1922) and six journal articles on fascism (1923–1926). The predominantly melancholic subject of the collection *Ex Ponto* expresses little interest in public sphere – the exceptions mainly concern social empathy for the poor suffering from the consequences of the war. This can be interpreted as the beginning of a literary social engagement that will culminate in the cycle “Red Sheets of Paper” (“Crveni listovi”, 1918–1919) and in a few texts of the collection *Unrest*. An angry subject of the cycle predicts a social revolution, which is described more as a col-

lapse of the system than as a violent act of the oppressed class.

In the reviews of Marinetti’s novel about World War One (*L’alcova d’acciaio. Romanzo vissuto*, 1921) and of D’Annunzio’s lyrical diary from the same period (*Notturmo*, 1921), Andrić focuses his critical attention on the way the two supporters of the Italian intervention in World War One and of the upcoming fascism explain the sense of the war. Andrić’s negative evaluation of the intellectual side of the books corresponds to his later evaluation of the Italian fascism with the attributes such as ‘violence’, ‘anti-intellectualism’, ‘provincialism’, ‘arrivism’. On the other hand, the notion of social deprivation, which was the central point of Andrić’s socially engaged lyrical prose, is completely absent in his journal articles on the political situation in Italy in the 1920s.

Key words: Ivo Andrić, lyrical prose, personal imagery, revolution, violence, nationalism, provincialism